

ԳԵՎՈՐԳ Է. ԿԵՍՈՅԱՆ

ԵՊՀ

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ**

Բանալի բառեր՝ Բանվորա-գյուղացիական տեսչություն, ԲԳՏ կազմավորումը, նպատակներ, կառուցվածք և աշխատանքային մեթոդներ, ԲԳՏ և տնտեսական քաղաքականությունը, գործունեության շրջանակներն ու իրավական հիմքերը, ԲԳՏ և այլ մարմինները:

Ազգային անկախ պետություններում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո դրա ամրապնդման և շարունակականության ապահովման համար մեծ տեղ էր հատկացվում վերահսկողության մարմինների ստեղծմանը և դրանց արդյունավետ գործունեությանը: Գործունեություն, որի շնորհիվ խորհրդային բարձրագույն մարմինների կողմից ընդունելի մտածողությունը պետք է դառնար ողջ ժողովրդի սեփականությունը և իրերի ըմբռնման առանցքը, ինչպես նաև պետական կառավարման հիմնասյունը: Խորհրդային Հայաստանում վերահսկողության համակարգն ընթացավ պետական և կուսակցական վերահսկողության մարմինների առանձին, ապա երկուսի համաձույլ գործունեության սկզբունքով մինչև 1934 թ., որից հետո կտրուկ նվազեցվեց այդ մարմինների դերակատարությունը: Այս ժամանակահատվածում վերջիններս՝ համապատասխան պետությունում անցկացվող քաղաքականության և խորհրդային իշ-

խանութայն ամրապնդման գործընթացի ունեցան գործունեության ձևերի ու առաջնահերթ ռիորտների, նպատակների ու խնդիրների փոփոխություն:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո առաջին քայլերն ուղղվեցին նոր իշխանության կառավարման մարմինների ձևավորմանը: Այդ գործընթացից, բնականաբար, չէր կարող դուրս մնալ վերահսկողության մարմինների՝ նորովի, ժամանակի և վարչակարգի ոգուն համապատասխան կազմավորումը: Եվ հենց 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի առաջին հանրապետության վերահսկողության մարմինները վերցվեցին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի վերահսկողության ներքո, և այնտեղ ուղարկվեց փորձված բուլշևիկ Մարտին Սահակյանը¹: Այս քայլով էլ սկսվեց խորհրդային պետական վերահսկողության մարմնի կազմավորումը:

1921 թ. հունվարի 4-ին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի նիստում քննարկվում և հավանության է արժանանում Մ. Սահակյանի՝ պետական վերահսկողության վերակազմակերպման մասին զեկուցումը²: Նույն օրը Հայիեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանի ստորագրությամբ ընդունվում է «Պետական վերահսկողությունը ՀՍԽՀ Բանվորա-Գյուղացիական Տեսչության վերակազմելու մասին» դեկրետը³: Համաձայն այդ փաստաթղթի՝ պետական վերահսկողությունը կրելու էր Բանվորա-

¹ Պողոսյան Շ., Բանգյուղտեսչությունը Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին տարում (1921 թ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1965, N 3, էջ 160:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 128, ց. 1, գ. 96, թ. 46:

³ ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջմիածին, 1921, էջ 49-51:

գյուղացիական տեսչություն անվանումը և ունենալու էր ժողովրդական կոմիսարիատի կարգավիճակ: ԲԳՏ ստեղծման՝ պետապարատի բարելավումն իրագործելու ընդհանուր նպատակը դեկրետը մասնավորեցնում և հանգեցնում էր հանրապետության տնտեսական կյանքի ու պետական կառավարման վերաբերյալ դեկրետների և որոշումների արագ ու նպատակահարմար կատարումն ապահովելուն, ինչպես նաև պետական վերահսկողության գործին աշխատավորական լայն զանգվածներին մասնակից դարձնելու անհրաժեշտությանը: ԲԳՏ-ին էին փոխանցվում նախկին պետական վերահսկողության բոլոր լիազորությունները և, որպես հավելում, նրա առաջ էր դրվում հետևյալ խնդիրների իրագործումը. «ա) Խորհրդային հիմնարկների մէջ պայքարել գործերի բիւրոկրատականութեան և ձգձգման դէմ. Ուժեղացնել նախնական, հետևական ու փաստական վերահսկողությունը» Կազմակերպել թռուցիկ վերստուգումներ և քննումներ Խորհրդային բոլոր մարմինների թէ՛ վարչական և թէ՛ տնտեսական կողմերի, նաև հասարակական կազմակերպությունների. Հսկել կենտրոնական իշխանութեան դեկրետների ու որոշումների իրագործմանը...

բ) Հսկել բոլոր հիմնարկութիւններում ամեն տեսակ զանգատների ու յայտերի ընդունելութիւնների կազմակերպմանը և նրանց կանոնաւոր ընթացքին, նաև կազմակերպել Բանտրագիւղացիական Տեսչութեան կից յատուկ բիւրօ՝ պաշտօնատար անձանց անկանոն գործողութիւնների, զեղծումների ու իրաւազանցումների վերոյիշեալ յայտերն ընդունելու համար:

գ) Ներկայացնել ի քննութիւն կենտրոնական և տեղական իշխանութիւնների՝ դիտումների և քննումների վրա հիմնաւորաւձ առաջադրութիւն Խորհրդային իշխանութեան մարմինները

պարզ դարձնելու, աշխատանքի մեջ զուգահեռականությունն, անտնտեսությունն, դիւանական ձգձգումները վերացնելու մասին...

դ) Դատի ենթարկել պաշտոնատար անձերին զանցառությունների ու յանցանքների համար և առաջադրումներ անել համապատասխան իշխանութեանն այդպիսիներին պաշտօնից հեռացնելու մասին»⁴: Բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմի տեղակալի պաշտոնում նշանակվում է Մ. Սահակյանը:

Դեկրետը սահմանում էր նաև, որ առանձին վարչություններին, կազմակերպություններին և ձեռնարկություններին կից գոյություն ունեցող վերահսկման գործառույթներ ունեցող մարմիններն անցնում են ԲԳՏ-ի իրավասության տակ և գործելու են վերջինի նպատակներին համապատասխան⁵:

Չնայած պետական համակարգի բարելավման նպատակադրմանը՝ սկզբնական շրջանում ժողկոմատը իր գործնական գործունեությունը կենտրոնացնում է ֆինանսա-տնտեսական գործունեության, գլխավորապես դրամարկղային-հաշվապահական քննությունների, պահեստների ստուգումների, հանրային ունեցվածքի պահպանության վրա: Անմիջապես ձեռնամուխ է լինում ՀՀ կառավարական նախկին մարմինների և տեսչությունների հաշիվների ու ծախսերի, պահեստների ստուգմանը, երկրում առկա ապրանքների հաշվառմանն ու պահպանմանը: Վերահսկողություն է սահմանվում գանձատան, բոլոր գանձարկղերի, ինչպես նաև ֆինանսական մարմինների վրա:

«Կոմունիստ» թերթի համարներից մեկում կարդում ենք. «Պետական օրգանների բիջէների հաստատման և ծախսերի

⁴ Նույն տեղում, էջ 50-51:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51:

օրինատրութեանն ու կանոնատրութեանը հետևելը թէպէտ բռնում է ԲԳՏ գործունէության մէջ կարևոր տեղ, բայց այնուամենայնիւ, դա համարում է նրա գործունէութեան ձևական կողմը:

Ինսպեկցիան (ԲԳՏ-ն – Գ.Կ.) նախ և առաջ նպատակ ունի հսկել երկրի նիւթական հարստութիւնների, արտադրական ուժերի և միջոցների ռացիոնալ և համաչափ օգտագործման, բաշխման վրա»⁶: Նաև նշվում է, որ ստուգումների շնորհիվ ԲԳՏ-ն բացահայտում է պահեստներում պահված մթերքների առկայությունը, հետևում դրանց բռնագրավման և բաշխման գործընթացի ճիշտ կազմակերպմանը:

ԲԳՏ գործունէության վերը նշված առաջնահերթության մասին է վկայում նաև 1921 թ. ընդունված «Ստուգման կանոնադրություն»-ը, որն ամբողջովին կառուցված էր պետական սեփականություն հանդիսացող միջոցների, գույքերի և գումարների ստուգման, հաշվառման և պահպանման եղանակների շուրջ⁷:

ԲԳՏ այդպիսի նպատակադրումը միանգամայն հասկանալի է դառնում, երբ այն համադրում ենք երկրում անցկացվող տնտեսական քաղաքականության հետ: Այս շրջանում Խորհրդային Հայաստանում գործադրվում էր ռազմական կոմունիզմի տնտեսական քաղաքականությունը, որի հիմքում ընկած էր պարենմասնատրումը, որն էլ իրենից ներկայացնում էր մթերքների ավելցուկի բռնագրավում բնակչությունից: Հասկանալի է, որ բռնագրավման ընթացքի ճիշտ կազմակերպման և նրա արդյունքների կառավարման համար անհրաժեշտ էր համապատասխան մարմինների կողմից հսկողության իրականացում:

⁶ «Կոմունիստ», Երևան, 4 փետրվարի 1921, N 47, էջ 3:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 105, թթ. 1-17:

ԲԳՏ կառուցվածքն անմիջապես և ամբողջովին վերակազմելու համար համապատասխան կադրեր և հնարավորություններ չունենալու պատճառով գործողության մեջ են թողնվում նախկին պետական վերահսկողության կազմակերպական ապարատը և աշխատողները: ԲԳՏ ժողկոմի տեղակալի՝ 1921 թ. հունվարի 5-ի հրամանում ասվում է. «Առաջարկում եմ նախկին պետական վերահսկողութան բոլոր պաշտոնեաներին մինչև Բանվորա-գիւղացիական տեսչութեան շտատների կազմակերպելը մնալ իրենց տեղերում և կատարել իրենց պարտականությունները»⁸: Հրամանն արդեն իսկ հստակ ասում է, որ պետական վերահսկողության նախկին աշխատողների գործունեությունը ԲԳՏ-ում ժամանակավոր է և տևելու է մինչև կազմակերպական հարցերի լուծումը: Կարճ ժամանակ անց՝ 1921 թ. հունվարի 17-ին, ընդունվում է հրաման, որով «նախկին ՀՀ Պետական վերահսկողության բոլոր պաշտոնյաները այդ օրվանից համարվում էին ազատ իրենց պաշտոններից»⁹: Նշենք, որ հրամանը չիրագործվեց միանգամից, և նախկին պաշտոնյաներից ոմանք շարունակեցին իրենց գործունեությունը ԲԳՏ-ում: Վերջինների դեմ ուղղված նոր հրաման ընդունվեց 1921 թ. փետրվարի 8-ին: Հրամանում «առաջարկվում» էր ԲԳՏ-ում աշխատող նախկին պետական վերահսկողության բոլոր աշխատակիցներին «մի օրվա ընթացքում հանձնել դիվանին իրենց մոտ գտնված պետական գույքերը, գրքերը, պապկաները և այլ իրերը: Զանցառուները կհանձնվեին հեղափոխական տրիբունալին՝ մեղադրվելով պետական գույքերը սեփականացնելու մեջ»¹⁰:

⁸ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 1:

⁹ Նույն տեղում, թ. 2:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 6:

1921 թ. հունվարի 8-ին ընդունված Կոմիսարիատի հրամանով սահմանվում է ԲԳՏ կառուցվածքը, իսկ հունվարի 17-ին նշանակվում են բաժինների ղեկավարները: Ժողկոմատում գործելու էին 7 բաժիններ: Զինվորական բաժինը վերահսկելու էր զորամասերն ու զինվորական հիմնարկները (բաժինը ղեկավարելու էր Իվան Վասիլիչը), ֆինանսա-պարենավորման բաժինը՝ ֆինանսավորման և պարենավորման ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Հ. Խորենյան), 3-րդ բաժինը՝ սոցիալական ապահովության, առողջապահության և լուսավորության ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Ռ. Ենգիբարյան), 4-րդ բաժինը՝ ժողտնտիստիկ և հողագործության ժողկոմատի գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Բ. Հասան-Ջալալյան), 5-րդ բաժինը՝ փոստ-հեռագրական և աշխատանքի ժողկոմատների գործունեությունը (բաժնի վարիչ՝ Ի. Ստանիսլասովիչ Պողեմսկի), 6-րդ բաժինը՝ արդարադատության, ներքին գործերի, արտաքին գործերի ժողկոմատները (բաժնի վարիչ՝ Գ. Տեր-Իսահակյան), 7-րդ բաժինը (բաժնի վարիչ՝ Ս. Ճգնավորյան) ԲԳՏ ղեկավարությունն էր, որը բաժանվում էր 3 բաժանմունքների՝ քարտուղարության և ֆինանսատնտեսական, կազմակերպչա-հրահանգչական, գանգատների¹¹: ԲԳՏ բարձրագույն ղեկավարությունը գտնվելու էր ժողկոմի, նրա տեղակալի և ժողկոմի նախագահությանը գործող կոլեգիայի ձեռքում:

1921 թ. հունվարի 26-ին Հայիեղկոմը որոշում է կայացնում, որով բոլոր ժողկոմատներին պարտավորեցնում է իրենց կարևոր որոշումների ու հրամանների պատճեններն ուղարկել ԲԳՏ-ին¹²: Այս հանգամանքը վկայում է օրինականության վե-

¹¹ Նույն տեղում, թ. 1:

¹² Նույն տեղում, գ. 2205, թ. 26:

րահսկման ասպարեզում ԲԳՏ գործունեությանը բացառիկ կա-
րևորություն տալու մասին: Այս կերպ ԲԳՏ-ն մի կողմից ստուգե-
լու էր այդ որոշումների և հրահանգների համապատասխանույթ-
յունը բարձրագույն իրավական ուժ ունեցող ակտերին, մյուս կող-
մից դրանք կիրառելու էր իր ստուգումների ընթացքում՝ նվազեց-
նելով սխալվելու հավանականությունը:

1921 թ. փետրվարի 2-ին, ի կատարում ԲԳՏ ստեղծման մա-
սին Հայիեղկոմի կողմից ընդունված վերը նշված դեկրետի 4-րդ
կետի, ընդունվում է հրաման «Բանվորա-Գյուղացիական Տես-
չությանը կից բողոքների ընդունելության բյուրոյի մասին», որով
ստեղծվում էր հատուկ բյուրո՝ նպատակ ունենալով ստանալ
հայտարարություններ և բողոքներ պաշտոնատար անձանց
կողմից կատարված ապօրինի գործողությունների, իրավազան-
ցությունների և զեղծարարությունների մասին¹³: Բողոքների բյու-
րոն ԲԳՏ գործունեության ողջ ընթացքում պետության բոլոր
ուղրտների գործունեության վերաբերյալ ժողովրդի դժգոհույթ-
յունները լսելու առումով կարևոր դեր ունեցավ:

Բողոքների բյուրո դիմում կարող էին ներկայացնել անխտիր
բոլոր քաղաքացիները՝ անկախ կուսակցական պատկանելույթ-
յունից. բողոքի համար գումար չէր գանձվելու: Բողոք կարելի էր
ներկայացնել անձամբ և փոստի միջոցով, բանավոր կամ գրա-
վոր կերպով: Բողոք կարող էին ներկայացնել ոչ միայն տուժող-
ները, այլ նաև այն բոլոր հիմնարկություններն ու անձիք, որոնք
որևէ վնաս չէին կրել բողոքի առարկա գործողությունից¹⁴: Բողոք
չէր կարելի ներկայացնել միայն Հայիեղկոմի և դատական մար-
մինների որոշումների դեմ: Նշենք, որ բողոքներ կարող էին

¹³ ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջ 101:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 101-102:

տրվել առանց բողոքատուի անձնական տվյալների նշման: Դեկրետը պատասխանատվություն չէր սահմանում կեղծ բողոքների համար, որի պատճառով հաճախ հարուցվում էին անհիմն բողոքներ:

Այսպիսով՝ ստեղծվում էր մի մարմին, որը ժողովրդի միջոցով տեղեկություններ էր ստանում հասարակության ներսում կատարվող իրադարձությունների մասին և համապատասխան լծակների միջոցով ձեռնարկում անհրաժեշտ քայլեր՝ կատարվելիք գործողությունները խորհրդային օրենքների ոգուն ու տառին համահունչ դարձնելու համար: Մյուս կողմից, պաշտոնյաներին «հսկելով», հասարակ ժողովուրդը ծանոթանում էր այդ օրենքներին և «դաստիարակվում» դրանց թելադրանքին համապատասխան:

Կազմակերպական սկզբնական քայլերից շատ չանցած ընդհատվում է ԲԳՏ գործունեությունը: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ժամանակ դադարեցվում է ինչպես բոլոր խորհրդային հիմնարկների, այնպես էլ ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեությունը: Այն վերականգնվում է ապստամբության ճնշումից հետո և ընդունած առաջին իսկ հրամանով հստակեցնում է անցած շուրջ 2 ամիսների ընթացքում կատարված փոփոխությունների նկատմամբ վերաբերմունքը: Հրամանում նշվում էր. «ԲԳՏ բոլոր պաշտոնյաներին հրամայում են մնալ իրենց պաշտոններում և կրել իրենց նախկին կոչումները: Ն[ախկին] պետական վերահսկողության բոլոր հրամանները համարել անվավեր: Փետրվարի 18-ից մինչև ապրիլի 3-ը ընդունված պաշտոնյաները համարվում են արձակված՝ վերապահելով ռոճիկով բավարարվելու իրավունքը: Մինչև ապրիլի 3-ը տրված բոլոր վկայականները պաշտոնյաներին համարվում են անվավեր»¹⁵: Վե-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 3, թ. 7:

րաձևավորումից հետո ԲԳՏ ժողկոմատում աշխատանքի անցան Զ. Աշրաֆյանը, Ս. Լալայանը, Ա. Ապրեսյանը և ուրիշներ, որոնք հայտնի բուլճարիկներ էին և խնդիր ունեին աշխուժացնելու ժողկոմատի գործունեությունը:

Պետական վերահսկողության մեջ նոր փոփոխություններ են կատարվում 1921 թ. մայիսին: Մայիսի 15-ի ԲԳՏ ժողկոմի հրամանով փոփոխություններ են կատարվում ԲԳՏ կառուցվածքում: Նախկին 7 բաժինները վերակազմավորվում են 6 բաժինների, դրանց թվում ընդգրկվում է բողոքների և հայտարարությունների ընդունման բաժինը¹⁶: Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո վերակազմավորման է ենթարկվում ժողկոմխորից: 1921 թ. մայիսի 21-ին հաստատվում է նոր կառավարության կազմը: ԲԳՏ ժողկոմի պաշտոնում նշանակվում է Ալեքսանդր Շահվերդյանը¹⁷:

ԲԳՏ ժողկոմատի գործունեության ոլորտների և խնդիրների հստակեցման առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա կանոնադրության ընդունումը: 1922 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի Կենտգործկոմն ու ժողկոմխորից հաստատում և հրապարակում են ԲԳՏ կանոնադրությունը: 1922 թ. նոյեմբերի 3-ի ԲԳՏ կոլեգիայի նիստում քննարկվում է կանոնադրության հարցը և ընդունվում որոշում հետևյալ ձևակերպմամբ. «ընդունել ի գիտություն և ի գործադրություն նոր ստացված կանոնադրությունը»¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, ԿԳԿ-ի և ԺԿԽ-ի կողմից ընդունված կանոնադրությունը բավական ուշացումով է սկսում գործադրվել,

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 15:

¹⁷ Պողոսյան Շ., Լենինյան վերահսկողությունը գործողության մեջ, Ե., 1978, էջ 30:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 13, թ. 14:

որը, կարծում ենք, անթույլատրելի էր գործերի օրինականությունը վերահսկող մարմնի համար:

Համաձայն կանոնադրության՝ ԲԳՏ-ն ՀՍԽՀ պետական ձեռնարկների և հիմնարկների, ինչպես նաև հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը վերահսկող միակ մարմինն էր: Նշենք, որ կանոնադրությունը ևս ակնհայտ է դարձնում տնտեսական ոլորտի վերահսկման առաջնահերթությունը: ԲԳՏ-ն պետք է քննության ենթարկեր հիմնարկների, ձեռնարկությունների եկամուտներն ու ծախսերը, ծավալած տնտեսական գործունեության նպատակահարմարությունը, ֆինանսական, նյութական և տնտեսական պլանների իրականացումը, պետական բյուջեի նախագիծը և բազմաթիվ այլ հարցեր¹⁹:

Մյուս կարևոր խնդիրը, որ դրվում էր ԲԳՏ-ի առաջ, օրինականության վերահսկումն էր: Սա մի միջոց էր, որ պետք է ապահովեր խորհրդային կարգերի հաստատման սահունությունը: ԲԳՏ-ն պետք է հետևեր խորհրդային իշխանության բոլոր դեկրետների, կանոնակարգերի և հրամանների անշեղ կատարմանը, տնտեսության և կառավարման բոլոր ոլորտներում պետական ու հասարակական մարմինների գործողությունների և հրամանների օրինականությանն ու նպատակահարմարությանը²⁰:

ԲԳՏ-ի առջև դրված մեկ այլ խնդիր էր պետական կառավարման կարողություն և խորհրդային մտածողություն ունեցող մարդու ձևավորումը: Այդ նպատակով ԲԳՏ-ն պարտավորվում էր ստուգման աշխատանքներում ներգրավել բանվորների և գյուղացիների լայն զանգվածների, իր կազմում ունենալ նրանցից ընտրված ներկայացուցիչներ և, որն ամենկարևորն էր,

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 5, թ. 5:

²⁰ Նույն տեղում:

բանվորների և գյուղացիների լայն զանգվածների համար կազմակերպել պետական կառավարման ձևի պարբերական ուսուցում²¹: Այս միջոցով պետք է ստեղծվեր այն մարդկային ներուժը, որը հնարավորություն կտար վերակազմելու խորհրդային կառավարման համակարգը:

Պետական պաշտոնյաների և հիմնարկների գործողությունների նկատմամբ ժողովրդական դժգոհությունը լսելու և այդ գործողությունների օրինականությունն ու նպատակահարմարությունը հետազոտելու համար շարունակելու էր գործել Բողոքների բյուրոն:

ԲԳՏ 1920–1922 թթ. հաշվետվության մեջ կանոնադրությամբ սահմանված ԲԳՏ գործունեության շրջանակները ևս բաժանվում են չորս խոշոր խմբերի՝ քննա-վերահսկողական գործունեություն, օրենսդրական գործունեություն, քաղաքացիների բողոքների ու հայտարարությունների ընդունում և դրանց քննության կազմակերպում, ժողովրդական զանգվածների դաստիարակություն²²:

ԲԳՏ կանխարգելիչ և պատժիչ գործառույթների վերաբերյալ կանոնադրությունը սահմանում էր, որ ԲԳՏ-ն կարող է հիմնարկություններից պահանջել վերացնել կազմակերպության աշխատանքներում արձանագրված թերությունները, կասեցնել կամ դադարեցնել նրանց ընդունած ապօրինի որոշումները, պաշտոնյաներին հեռացնել զբաղեցրած պաշտոններից, կատարել նկատողություն և դիտողություն, հանցավորների նկատմամբ հարուցել դատական վարույթներ, նշանակել տուգանք-

²¹ Նույն տեղում:

²² Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1920–1922 թթ. հաշվետվություն, Ե., 1923, էջ 201–202:

ներ²³: Միաժամանակ ԲԳՏ-ն իր կատարած հետազոտությունների ընթացքում հայտնաբերած բացթողումների, անճշտությունների, անօրինությունների վերացման, աշխատանքի ընթացքի պարզեցման և բարելավման նպատակով պետք է ներկայացնեի համապատասխան առաջարկություններ:

Օրինականության վերահսկման բնագավառում կարծես հատվում էին ԲԳՏ-ի և դատական մարմինների իրավասությունները: Այդ իրավասությունների սահմանազատման համար ԲԳՏ և Արդարադատության ժողկոմները 1922 թ. ընդունում են հրահանգ, որը, սակայն, ամբողջովին չի սահմանում երկու մարմինների գործունեությունների բաժանարար գիծը: Համաձայն հրահանգի՝ դատական մարմինների որոշումները պարտադիր են բոլոր մարմինների, այդ թվում՝ ԲԳՏ-ի համար: Վերջինը չէր կարող կասեցնել դատական որոշումները: Բոլոր հայցերը և պահանջները, որոնք վերաբերում էին անձանց կամ հիմնարկներին հասցված վնասների հատուցմանը, քննվելու էին դատական կարգով: Բանգյուղտեսչությունը, մասնավորապես Բողոքների բյուրոն, քննում էր բողոքների այն կողմը, որոնք վերաբերում են պաշտոնյաների չարաշահումներին²⁴:

Տրամաբանական քննության ենթարկելով երկու մարմինների գործունեության շրջանակները՝ կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացությանը. դատական մարմինների դեպքում անհրաժեշտ է հայցի առկայություն, որպեսզի կազմակերպվի անհրաժեշտ քննությունը՝ անօրինականությունները և մեղավորներին բացահայտելու համար, իսկ ԲԳՏ-ի դեպքում վերջինն էր նախաձեռնում քննությունների կատարումը և կարող էր ցանկացած

²³ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 5, թ. 5 և շրջ.:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 114, թ. 3:

ժամանակ ստուգել ցանկացած կազմակերպություն և վերհանել թերություններն ու խախտումները: Նշենք նաև, որ ԲԳՏ-ն չուներ պատժի կիրառման այնպիսի համակարգ, ինչպիսին վերապահված էր դատարաններին:

ԲԳՏ-ին վերապահված էր մեկ այլ լիազորություն ևս՝ քննել գործը նաև նպատակահարմարության դիտանկյունից: ԲԳՏ նման իրավասությունը թեև հնարավորություն էր տալիս ստուգելու գործողությունների համապատասխանությունը իշխող գաղափարախոսությանը, սակայն այն, ըստ էության, հակաժողովրդավարական, հակաիրավական լիազորություն էր, քանի որ այս դեպքում որևէ մեկը երաշխավորված չէր լինում, որ իր արարքը չի որակվի աննպատակահարմար, և ինքը պատասխանատվության չի ենթարկվի: Նպատակահարմարությունն անորոշ եզրույթ էր, չէր հստակեցվում սկզբունքներ թելադրող իրավական ինչ-ինչ նորմերով:

ԲԳՏ-ն ուներ նաև մեկ այլ կարևոր գործառույթ, այն է՝ մշակել և ներկայացնել ծրագրեր՝ հիմնարկների, ձեռնարկությունների աշխատանքներում նկատված թերությունները վերացնելու և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու համար:

ԲԳՏ-ում գործում էր իրավաբանական ենթաբաժին, որը եզրակացություն էր տալիս ընդունվող օրենքների, որոշումների, հրահանգների և իրավական այլ ակտերի վերաբերյալ, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում տալիս էր դրանց կիրառման վերաբերյալ պարզաբանումներ: Միաժամանակ կարող էր մշակել առանձին ոլորտներ ու հարաբերություններ կարգավորող կանոնների, օրենքների և որոշումների նախագծեր:

ԲԳՏ գործունեության արդյունավետության և արդարացիության տեսանկյունից կարևոր էր ստուգում-հետազոտություն-

ների կարգի հստակեցումը: 1921 թ. ընդունված «Ստուգման կանոնադրություն» փաստաթղթով սահմանվում էր, որ ԲԳՏ ստուգումները բաժանվում են երկու խմբի՝ փաստաթղթային և փաստացի: Փաստաթղթային ստուգումներն իրենց հերթին բաժանվում են նախնական և հետագա ստուգումների խմբերի²⁵: Փաստաթղթային ստուգումն իրենից ենթադրում էր կազմակերպությունների գործունեության ստուգում՝ համաձայն տվյալ կազմակերպության փաստաթղթերի, ակտերի և գրանցագրքերի բովանդակության: Փաստացի ստուգումն իրականացվում էր տեղերում, որի ժամանակ ստուգվում էին պահեստներում միջոցների, գույքի և գումարի ամբողջականությունն ու անվտանգությունը, գործողությունների ճշտությունը, իրական և փաստաթղթային ցուցանիշների նույնությունը²⁶:

ԲԳՏ նախնական քննությանն էին ներկայացվում հաշիվների նախագծերը, տնտեսական և գնումների ծրագրերը, շինարարական կառուցումների տեխնիկական նախագծերը, տնտեսական ոլորտում առաջ քաշվող առաջարկությունները, գնի հաստատման վերաբերյալ գործերը և այլն²⁷: Ժողկոմխորհի 1921 թ. նոյեմբերի 22-ի որոշմամբ ԲԳՏ-ին պետք է ներկայացվեին բոլոր պայմանագրերը՝ նախնական քննություն անցկացնելու, օրինականության և նպատակահարմարության վերաբերյալ եզրակացություններ տալու համար: Նախնական ստուգման շրջանակում ԲԳՏ ներկայացուցիչներն իրավունք ունեին խորհրդակցական ծայնով մասնակցելու բոլոր հիմնարկների, ձեռնարկո-

²⁵ Նույն տեղում, գ. 105, թ. 1 շրջ.:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ 1922 թ. հունվարի 1-ից դադարեցվում է ֆինանսական գործերի նախաքննության իրականացումը (ՀԱԱ, ֆ. 126, ց. 1, գ. 12, թ. 38):

յունների նիստերին և հանձնաժողովների աշխատանքներին²⁸։ Հետագա քննության ընթացքում ստուգվում էին գործունեության համապատասխանությունը հաշվետվությանը, արդյոք վերջիններում կատարվե՞լ են փոփոխություններ, թե՛ ոչ, ներքին գործավարության ճիշտ կազմակերպումը, կատարվե՞լ են ներկայացված առաջարկներն ու հրահանգները, վերացվե՞լ են աշխատանքներում նախկինում նկատված թերությունները և այլն²⁹։ Ստուգումների ընթացքում առանց խոչընդոտների ԲԳՏ-ին պետք է տրամադրվեին պահանջված բոլոր փաստաթղթերը։

ԲԳՏ-ն համագործակցային փոխհարաբերություններ էր ձևավորում տարբեր մարմինների հետ։ Հատկապես ակտիվ էին կապերը Արհեստակցական միությունների խորհրդի հետ։ Արհմիությունների խորհուրդը ԲԳՏ-ին էր ներկայացնում թեկնածուներ՝ ԲԳՏ բաժինների ղեկավարների, նրանց տեղակալների և ավագ տեսուչների պաշտոններում նշանակելու համար, ԲԳՏ էր գործուղում պրակտիկանտներ, որոնք պետք է ընդգրկվեին ԲԳՏ աշխատանքներում և ծանոթանային պետական կառավարման գործին։ ԲԳՏ-ն ստուգումների ժամանակ կարող էր օգտագործել Արհմիության խորհրդի աշխատակիցներին։ Միմյանց պետք է տրամադրեին տեղեկություններ, սոցիալիստական շինարարության, սոցիալիստական վերահսկողության հարցերի վերա-

²⁸ Երբեմն խախտվում էր միայն խորհրդակցական ծայնի իրավունքով մասնակցելու պահանջը, և ԲԳՏ ներկայացուցիչները ստանում էին վճռական ծայնի իրավունք։ Այս երևույթի դեմ էր ուղղված 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին հրապարակված ԲԳՏ շրջաբերականը, որով, ԲԳՏ ներկայացուցիչների ծանրաբեռնվածությունը և կազմակերպությունների թերություններին մեղաւկից դառնալու հանգամանքները հաշվի առնելով, արգելվում էր նիստերի և հանձնաժողովների աշխատանքներին մասնակցել վճռական ծայնի իրավունքով (ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 12, թ. 7 և շրջ.)։

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 105, թթ. 5-10 շրջ.։

բերյալ, կազմակերպելն դասախոսություններ և այլ միջոցառումներ, հանրայնացնելն ԲԳՏ նպատակները³⁰:

Պետական վերահսկողության մարմնի կազմակերպական ամբողջությունն իր մեջ ընդգրկում է նաև տեղական մարմինների ձևավորումը: Դրա հիմքերը դրվել էին ԲԳՏ-ի ստեղծման մասին դեկրետով, որում ասվում էր. «Բանտրա-Գիւղացիական Տեսչութեանը իրատւնք է վերապահոււմ իւր ծառայողների կողմից առաձին վարչութիւններին կից զանազան ռայօններում հիմնել Տեսչութեան ներկայացուցչութիւններ՝ ծառայողների մի տեղից միւս տեղը փոխադրումներով»³¹:

ԲԳՏ-ի ներկայացուցչություններ ստեղծվում են Հայաստանի ողջ տարածքում: Նրանք գործելու էին գավիեղկոմներին, ապա գավգործկոմներին կից, սակայն իրենց հետազոտական աշխատանքներում լինելու էին նրանցից միանգամայն անկախ և ինքնուրույն: 1921 թ. իունվարի 24-ին առաջին այդպիսի բաժինն ստեղծվեց Էջմիածնի գավառում³²: Նրանց նպատակն էր ապահովել կապը կենտրոնի և տեղերի միջև, տեղերում իրագործել ԲԳՏ-ի լիազորությունները: 1921 թ. հունիսի դրությամբ ԲԳՏ ժողովմատը իր ներկայացուցչություններն ուներ Լոռիում, Ղարաբաղի սայում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում և Էջմիածնում³³: Մինչև տարվա վերջ ներկայացուցչություններ կազմակերպեց նաև մյուս գավառներում:

ԲԳՏ գործունեության առաջին՝ կազմակերպական շրջանում նրա ամենամեծ թերությունը համապատասխան որակավորում

³⁰ Նույն տեղում, գ. 114, թ. 19 և շրջ.:

³¹ ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջ 51:

³² История Государства и права Советской Армении, книги первая, Е., 1974, էջ 103:

³³ «Խորհրդային Հայաստան», 3 հունիսի 1921, N 99, էջ 2:

ունեցող, անհրաժեշտ թվաքանակով աշխատակիցների չունենալն էր: 1921 թ. կեսերին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հաղորդում է տպագրվում, որ «մասնագետների անհրաժեշտ քանակի բացակայությունը՝ վերաքննության տարբեր ճյուղերում, այլև պատրաստված աշխատակիցների չգոյությունը, ուժեղ կերպով կասեցնում է աշխատանքը: Ամենուրեք պաշտոնեանների թիվը թերի է»³⁴: ԲԳՏ տեսուչների՝ 1923 թ. հուլիսի վերջերին կազմակերպված քննության արդյունքները ներկայացրեցին տխուր պատկեր: «Պարզվեց որ, ոչ միայն վերաքննչական պատրաստություն չունեն տեսուչները, այլ և ընդհանուր կրթական. նրանցից շատերը չեն ըմբռնել հաշվետվության, հաշվապահական վերաքննության հիմնական սկզբունքները, շատերը տեղյակ չեն քաղաքատնտեսական հարցերի հետ, խորհրդային շինարարության և օրենսդրության հետ», - ասվում է ԲԳՏ 1923 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ³⁵:

Խնդիրներ կային նաև կարգապահական հարցերի առնչությամբ: ԲԳՏ աշխատակիցները պատշաճ չէին կատարում իրենց աշխատանքային պարտականությունները, հաճախակի էին ուշացումները, կանոնավոր չէր գործավարությունը:

Այսպիսով՝ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո իշխանական բարձրագույն մարմինների ձևավորման գործընթացում իր կարևոր տեղն է զբաղեցնում պետական վերահսկողության ժողկոմատի կազմավորումը: Այն ձևավորվում է Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական վերահսկողության հիմքի վրա, ապա աստիճանաբար ենթարկ-

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվությունը, Ե., 1925, էջ 417:

վում կառուցվածքային վերափոխումների և համապատասխանեցվում կառավարման նոր համակարգի պահանջներին: Պետական վերահսկողության ժողովրդական կոմիսարիատը պետք է հսկողություն սահմաներ պետական, տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մյուս բոլոր ոլորտների վրա: Պետք է նպաստեր խորհրդային համակրգ ամրապնդմանը, ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնելու համար անհրաժեշտ անձանց պատրաստմանն ու սերնդափոխության իրականացմանը, հետևել օրենսդրական նորմերի ճշգրիտ կիրառմանը, խորհրդային մտածողությունը դարձնել յուրաքանչյուր քաղաքացու աշխարհըմբռնման հիմքը:

Геворг Э. Кесоян, ЕГУ, **Формирование народного комиссариата государственного контроля в Советской Армении** – Для утверждения и закрепления советских порядков в Армении, для укоренения советского менталитета в обществе сразу после советизации предпринимается формирование системы контроля. 4-го января 1921 года по указу Армревкома прежний государственный контроль реорганизуется в народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции. Посредством фактической и документальной проверки она должна была осуществлять контроль по отношению всех государственных структур, учреждений и предприятий. Имея цель совершенствование госаппарата, в начальный период внимание всецело было направлено на осуществление контроля над эконмической политикой. РКИ последовательно осуществляло также цель – «Воспитание советского человека».

Gevorg E. Kesoyan, YSU, Formation of the People's Commissariat of State Control in Soviet Armenia – Immediately after Sovietization the formation of control system was undertaken for establishment and consolidation of Soviet order in Armenia, for the rooting of Soviet mentality among the people. On January 4, 1921, due to the Decree of Armrevcom, the former state control was reorganized into People's Commissariat of Workers' and Peasants' Inspection. Through actual and documentary verification it was supposed to provide control over all state structures, institutions and enterprises, in general, over all ranges and spheres. Having the aim to improve the state apparatus, in the initial period the attention was entirely focused on providing control over economic policy. WPI consistently pursued another goal – “Education of the Soviet man”.